

Л. С. Шевцова,

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
дидактичної лінгвістики та літературознавства
Житомирський державний університет імені Івана Франка*

Мовленнєві ситуації у шкільному курсі української мови

Вимоги сучасного суспільства суттєво впливають на ключові напрямки і тенденції розвитку шкільної освіти. Уміння правильно користуватися мовленням у щоденному житті зумовило визначення основної мети мовної освіти – формування мовленнєвої компетентності учня. Однак процес тренування у правильному використанні мовних одиниць можливий за умови створення відповідних мовленнєвих завдань, в основі яких лежить мовленнєва ситуація. Виникненню навчальних мовленнєвих ситуацій та виконанню відповідних завдань передують ряд складних психічних процесів. У зв'язку з цим слід звернути особливу увагу на психологічні складові породження мовлення.

Ще Л. Щерба вказав на існування трьох аспектів мовних явищ і відношення між ними: мова, мовленнєва діяльність, результат мовлення (твір). Усі вони взаємозв'язані і взаємозалежні. Враховуючи це, у вивченні мови сформувались такі основні напрямки: оволодіння системою мови; опанування мовленнєвою діяльністю (процесом спілкування, комунікації); навчання продукту мовлення, тобто тексту, твору мовлення, думок, що сформульовані за допомогою засобів мови. Усі три напрямки підпорядковані меті досконалого володіння мовою. Звернемо увагу на психологічні процеси, що лежать в основі здійснення мовленнєвої діяльності.

Сучасна ідеографічна лінгвістика вважає, що мовлення починається з виникнення або активізації певних загальних фундаментальних смислів, що постійно перебувають на когнітивному рівні щоденної свідомості. Лінгвістика розрізняє три шляхи виникнення мовлення:

1) схоластичну модель, в основі якої лежить гіпотеза про те, що ланцюг слів у висловлюванні виникає в результаті добору елементів з необхідним смислом з числа наявних лексичних одиниць,

2) модель породження висловлювання на основі наявних складових частин, що передбачає побудову речення не з поступово поєднаних між собою слів, а спирається на цю побудову як ієрархічну систему, розвинену у внутрішньому мовленні від елементарної до ускладненої синтаксичними конструкціями,

3) трансформативну модель, засновану на ідеї перетворення вихідних речень з однією структурою в речення з іншою структурою.

Усі названі три моделі описують процес породження мовлення за допомогою методів, що спираються на алгоритмізацію цього процесу з метою подальшого його використання в системах автоматичного аналізу й синтезу мовлення.

У психолінгвістиці процес породження мовлення розглядали Т. Ахутіна, Л. Виготський, С. Кацнельсон, О. Леонтьєв, А. Лурія та інші вчені. Узагальнення раніше відомих гіпотез дозволило І. Зимній виявити основні етапи – складові процесу породження мовлення: 1) мотив, 2) думку, 3) внутрішнє програмування, 4) лексичну розробку й граматичне конструювання (добір необхідних лексичних одиниць, синтаксичних конструкцій і морфологічних засобів), 5) т. зв. поверхові синтаксичні структури й форми словозміни, 6) зовнішнє мовлення.

Згідно з теорією І. Зимньої, основна одиниця мовлення тексту – висловлювання – формується на основі переходу від глибинних лексико-синтаксичних структур через граматичне структурування, вибір, конструювання слів і морфологічне оформлення речень до поверхових і артикулятивних структур у зовнішньому мовленні. Схематично це можемо відобразити таким чином:

Спонукальний рівень – Формувальний рівень – Рівень реалізації

Смислоутворювальна фаза – Формоутворювальна фаза

Перетворення задуму висловлювання на текст (етап реалізації задуму) починається з активізації вербальних структур. Залучення до цього процесу синтаксичних механізмів, за Т. Ладиженською, веде до формування предикативних відношень, що з'єднують «запропоноване» (тема) з «новим» (рема). Згідно з існуючими у вербальному просторі зв'язками, розвиток активізувальних процесів зумовлює подальше перетворення вихідної предикативної структури «тема – рема» у зв'язний текст. Тепер, коли стає зрозумілим психологічний процес виникнення мовлення, слід звернути увагу на активізувальні процеси породження висловлювання, оскільки нас цікавить створення мовленнєвих ситуацій у навчальному процесі.

Зупинимось на особливостях пізнавальної діяльності учня. Психологи (Д. Богоявленський, Г. Костюк, Н. Менчинська та ін.) під процесом засвоєння знань розуміють пізнавальну діяльність, що охоплює ряд психічних процесів (сприйняття, пам'ять, мислення тощо), вміння учнів планувати свою навчальну роботу, систематично здійснювати самоконтроль, уміло використовувати аналіз і синтез, абстрагування й конкретизацію, узагальнення й диференціацію. З огляду на сказане, пізнавальна активність трактується як вольове діяльнісне ставлення учнів до засвоєння знань, умінь та навичок, мобілізація всіх пізнавальних процесів на самостійне вирішення розумових та практичних завдань.

Засвоєння матеріалу пов'язане безпосередньо з волею та почуттями особистості. Тому залучення учнів до виконання мовленнєвих завдань неможливе без здійснення активізації пізнавальної діяльності учня. Під активною вольовою діяльністю розуміємо організацію навчання, що вимагає від учнів вольової напруги, різноманітної пізнавальної діяльності й емоційного ставлення до нового матеріалу (інтересу, зацікавлення тощо).

Відомо, що нові для себе предмети чи явища учні можуть пізнавати по-різному: за допомогою слова, наближених до дійсності засобів спостереження (моделей, картин, малюнків, схем), а також через «оригінальне сприйняття» (Т. Болгова), тобто безпосереднє знайомство з ними (спостерігати за процесами, читати літературні твори, слухати музику та под.). Застосовуючи

будь-який з названих способів, учитель ураховує його доцільність і необхідність використання. Вирішальний вплив має правильна організація та виконання роботи, що збуджує розумову діяльність учня. Важливу роль у цьому випадку виконує спостереження як активний розумовий процес. Воно вимагає зусиль з боку учня й виникає в результаті зацікавленості. Спостереження відрізняється від сприйняття тим, що звернене до роздумів, які дають відповіді на поставлені запитання. Таким чином, спостереження й сприйняття сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів. У свою чергу, активізація пізнавальної діяльності спрямована на процес засвоєння знань, що охоплює ряд психічних процесів, умінь учнів орієнтуватися в умовах спілкування, здійснювати самоконтроль, виконувати розумові операції. Процес виконання завдання ставить за мету пізнати об'єктивну дійсність, що можливо за умови активізації пізнавальної діяльності учнів. Отже, врахування особливостей активної пізнавальної діяльності важливе для створення та виконання завдань. Наведемо приклади таких мовленнєвих завдань.

Завдання 1. Кореспондент часопису «Охорона природи» запитав у учнів однієї з шкіл: «Чи любите ви тварин? Що ви для них зробили доброго?» Що б ви відповіли, якби він звернувся до вас? Побудуйте відповідь у формі замітки в часопис. Додайте розповідь про випадок з життя, роздуми про те, кого ви вважаєте захисником тварин.

Завдання 2. У вас з'явився новий однокласник. Розкажіть батькам про нього. Опишіть його зовнішність і розкажіть про риси характеру. Який стиль мовлення слід використати?

Завдання 3. На конкурс краєзнавчих робіт учитель вам запропонував підготувати цікаву розповідь. Прочитайте текст, визначте його тему, дайте йому назву. До виділених слів доберіть синоніми. Коротко запишіть легенду, переказ про походження назви вашого міста, села.

...Легенда вістить: близько 884 року улюблений дружинник і дорадник князів Аскольда й Діра Житомир не захотів підкоритися войовничим русам, що їх привів у Київ князь Олег. Разом зі своїми воїнами лицар відійшов у древлянську землю, щоб загубитися серед лісів і незалежно зажити між вільного й

нікому не підлеглого люду. Воїни подалися спершу по рівній місцевості і дісталися до скелястих узвищень біля теперішнього Коростишева. Але ці узвищення були невисокі, тож воїни остаточно спинили своїх коней біля чудової долини, яку створили дві ріки: Кам'янка і Тетерів. Усе тут було незвичайне: високі скелі і стрімкі кручі берегів, довкола повні дичини ліси і особлива краса краєвиду.

Наші предки вміли вибирати місця для поселень, і те, що комонники Житомира обрали собі місцем опілля саме ці горби, нікого не здивує: повз такі місця байдуже не проходять. Отже, вістить легенда, на високій скелі над рікою Кам'янкою лицар заснував поселення і назвав його власним ім'ям.

Валерій Шевчук

Додатково пояснити значення слів: дорадник, дружинник, узвищень, комонники.

Завдання 4. Уявіть ситуацію: ви познайомилися влітку з другом, який живе в іншому місті. Напишіть йому листа про своє місто чи село. Визначте вид мовлення у цій ситуації. Чи буде це діалогічне мовлення?

Завдання 5. Уявіть собі, що в неділю ваш клас іде до краєзнавчого музею. Вам потрібно: а)оголосити про екскурсію на виховній годині, б)сказати про неї своїм батькам. У якому випадку ви використаєте розмовний стиль, а в якому звернетесь до іншого стилю мовлення? Чим відрізняється висловлювання? Складіть обидва тексти.

Завдання 6. Ви любите лінгвістичні ігри? Проведіть гру «Хто швидше?». Виграє той, хто дав швидку й повну відповідь на запитання: 1)Що таке прийменник? 2)Які прийменники називаємо похідними й непохідними? 3)У яких випадках пишемо прийменники разом, окремо й через дефіс? 4)Які сполучники пишемо разом, а які окремо?

Завдання 7. Вам подобається гратися з молодшими учнями? Придумайте для них гру, в якій буде вжито багато прислівників-антонімів. Наприклад, високо – низько, далеко – близько, весело – сумно, сьогодні – завтра, вранці – увечері та ін. Гру запишіть у вигляді інструкції.

Завдання 8. Прочитайте текст. А що вам відомо про українську вишивку? Чи бачили ви у когось (а можливо, у вас є

вдома) вишиті рушники, сорочки, інші предмети побуту з візерунками, характерними для вашої місцевості? Розкажіть про це, описуючи предмети (якими кольорами вишито, що зображено, коли виконано роботу). Розповідь запишіть.

Українська вишивка

Історія народної вишивки на Україні сягає своїм корінням у глибину віків. Дані археологічних розкопок та свідчення мандрівників і літописців доводять, що вишивання як вид мистецтва на Україні існує з незапам'ятних часів. Знайдені на Черкащині срібні бляшки з фігурками чоловіків, які датуються VI ст., при дослідженні показали ідентичність не лише одягу, а й вишивки українського народного костюма XVIII – XIX ст. Арабський мандрівник X ст. н.е. у своїх розповідях про русів зазначає, що вони носили вишитий одяг. На жаль, пам'ятки української вишивки збереглися лише за останні кілька століть, але й цього достатньо, щоб виявити, що елементи символіки орнаментів української вишивки співпадають з орнаментами, які прикрашали посуд давніх мешканців України доби неоліту, трипільської культури.

Вишиванням споконвіку займалися жінки, які з покоління в покоління передавали найтипівіші, найяскравіші зразки орнаменту, кольору, вишивальну техніку. Вишивки, передаючи характерні ознаки місцевості, різняться між собою орнаментом, технікою виконання та гамою барв.

Вишивкою оздоблювали рушники, фіранки, жіночий та чоловічий одяг. Особливої уваги надавали рушникам – старовинним оберегам дому, родини.

О.Ковальчук, «Українське народознавство»

Завдання 9. Прочитайте текст про походження святкування Щедрого вечора. А як його святкують у вашому селі, місті? Розкажіть про це, використавши щедрівки. Розповідь запишіть.

Щедрий вечір

Щедрий вечір – свято місячної і зоряної ночі, з якої зродився золотопроменевий світ. З давніх-давен орії-хлібороб вельми вшановує благодійство ночі, коли все оживає після денної спекоти і яка дає йому змоги відпочити та набратися сил.

Не злічити пісень-колядок та пісень-щедрівок, складених для величання Господа-Творця, та жодну з колядок удень майже не співають, а щедрівок – тим більше, бо щедрівками величають свято Щедрого вечора, місяця та зорі. Величаючи місяць і зорю, орій-прапрадід уводить нас у ще глибинніші таємниці життя, до первопочину світу на землі...

На Щедрий вечір, як тільки засяє в небі Зоря, господар запалює свічку і обкурює хату чарівним зіллям, очищаючи її від злих духів. Господиня ставить на стіл миску з пирогами. Пироги – то є хліб місяця, свята жертва йому, а тому своєю подобою нагадують серп місяця. Пироги з маком – це символ росту і плодовитості, яку так само має в собі місяць.

Свято Щедрого вечора – це свято віри і надії в те, щоб людям жилося заможніше, щоб жито, пшениця і всяка пашиця уродили краще, ніж торік, на славу Господу-Творцю, на славу світла Дажбожого, заради світлого майбутнього дійте та онуків могутнього Роду.

В.Войтович, «Сокіл-Род»

Завдання 10. Прочитайте уривки віршів відомого поета - нашого земляка. Знайдіть у текстах звертання. Чим вони виражені? Зробіть синтаксичний розбір виділених речень.

Пісне, я з тобою зрісся –
Там Карпати, і Полісся,
І минуле, і сучасне,
І щасливе, і нещасне...
Пісне – подруго осіння,
Ти для мене, як спасіння,
Щоб звучать сьогодні й потім
На твоїй сріблястій ноті.

В.Крищенко, «Пісня»

Ми забуваємо героїв,
Та пам'ятаємо заброд,
Та ще і тішимось собою...
То що ж ми, браття, за народ?
«Про нашу пам'ять»
Благословенна будь, українська хато,
Що гріє наші душі, нашу плоть.
Ні, вже ніхто не зможе відібрати

Те, що нам дав, навіки дав Господь.

В. Крищенко, «Благословенна будь»

Помолімося, браття, помолімося, сестри,
За любов до пісні й батьківського слова.
Ой, до слави треба нашій долі нести
Калинову гілку й гілочку тернову.
Помолімося, браття, помолімося, сестри –
Краю мій коханий, все ти чуєш, бачиш.
На земних просторах і шляхах небесних
Серце гріє пісня вірної козачки.

В.Крищенко, «Моління за козачку»

Хай, друзі, вас обходять злі негоди,
А проростають зерна доброти.
Пані і панове,
Дайте мовить слово,
За любов і дружбу
Дякую вам дуже.
Пані і панове,
Хай не тихнуть знову
Побажання щирі –
Жить в добрі та мирі.

В.Крищенко, «Пані і панове»

Крокуй, Україно, крокуй уперед,
Ніхто зупинити не зможе,
Назад не поверне вже злості багнет
І недругів слово вороже.
Крокуй, Україно, відмівши старе,
Хай нам аплодують держави.
Крокуй, Україно, крокуй уперед
До власної величі й слави.

В.Крищенко, «Крокуй, Україно, вперед»

Перелік подібних завдань можемо продовжити. У них процес виконання мовленнєвого завдання ставить за мету пізнати об'єктивну дійсність, що можливе за умови активізації пізнавальної діяльності особистості. Ефективність використання таких завдань на уроках мови є безумовною.

Таким чином, учителю слід упроваджувати в практику мовленнєві завдання, активно залучати учнів до їх виконання, оскільки наукове підґрунтя та ефективність їх застосування підтверджені великою кількістю наукових праць. Аналіз подібних завдань слід продовжити на прикладах їх використання в окремих класах, під час вивчення окремих тем.

Використана література:

1. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови: Навчально-методичний посібник / О. М. Біляєв. – Київ: Генеза, 2005. – 180 с.
 2. Войтович В. Сокіл-Род. Легенди та міфи стародавніх українців / В. Войтович. – Рівне: Оріана, 1997. – 328 с.
 3. Гальперин П. Текст как объект лингвистического исследования / П. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
 4. Зимняя И. Речевая деятельность и психология речи / И. Зимняя // Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1974. – С.74-84.
 5. Караман С. Упровадження педагогічних інновацій у теорію і практику професійної підготовки вчителя-словесника / С. Караман // Вісник Львівського університету, 2010. - Вип.50. – С. 87-97.
 6. Ковальчук О. Українське народознавство. Книга для вчителя / О. Ковальчук. – К.: Освіта, 1992. – 176 с.
 7. Крищенко В. Між минулим і майбутнім. Поезії / В. Крищенко – К.: Книга, 2004. – 176 с.
 8. Ладыженская Т. Общеучебные умения и речевая деятельность / Т. Ладыженская // Советская педагогика. – 1981. - №8. – С.85-91.
 9. Менчинская Н. Проблемы обучения, воспитания и психического развития ребенка / Н. Менчинская. – М.: Институт практической психологии, 1998. – 448 с.
 10. Шевчук В. Стежка в траві. Житомирська сага. У 2-х томах. – К.: Фоліо, 1994.
- Щерба Л. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Л. О. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 24-39.